Samling af Afgørelser

FORSLAG TIL AFGØRELSE FRA GENERALADVOKAT
M. SZPUNAR
fremsat den 18. maj 2017 [1]

Forenede sager C-588/15 P og C-622/15 P

LG Electronics Inc. (C-588/15 P),
Koninklijke Philips Electronics NV (C-622/15 P)
mod

Europa-Kommissionen

»Appel – karteller – verdensmarkedet for katoderør til tv- og computerskærme – afgørelse, som fastslår to overtrædelser af artikel 81 EF og af artikel 53 i aftalen om Det Europæiske Økonomiske Samarbejdsområde – aftaler og samordnet praksis vedrørende priser, opdeling af markeder og produktionskapacitet – et moderselskabs ansvar som følge af dets datterselskabs ulovlige adfærd – klagepunktsmeddelelse udelukkende tilsendt moderselskabet – ret til forsvar«

Indledning

1. Ved de foreliggende appeller har appellanterne nedlagt påstand om ophævelse af to domme afsagt af Den Europæiske Unions Ret den 9. september 2015 i sagen LG Electronics mod Kommissionen [2] og i sagen Philips mod Kommissionen [3], hvorved Retten frifandt Kommissionen for en påstand om annullation af Kommissionens afgørelse C(2012) 8839 final af 5. december 2012 vedrørende en procedure i henhold til artikel 101 TEUF og EØS-aftalens artikel 53 (sag COMP/39.437 – Katoderør til tv- og computerskærme) (herefter »den omtvistede afgørelse«), og, subsidiært, om nedsættelse af de bøder, der blev pålagt sagsøgerne.

2. Disse appeller, der er blevet forenet med henblik på den mundtlige forhandling og dommen [4], rejser især et ikke tidligere behandlet spørgsmål om overholdelsen af retten til forsvar i det tilfælde, hvor et moderselskab tilregnes et datterselskabs ulovlige handlinger. Det drejer sig nærmere bestemt om at afgøre, om et moderselskabs ret til forsvar er tilsidesat, når Europa-Kommissionen adresserer klagepunktsmeddelelsen til moderselskabet uden ligeledes at fremsende den til det datterselskab, hvis handlinger sagen vedrører, navnlig hvis dette datterselskab er gået konkurs, hvorved moderselskabet mistede enhver adgang til datterselskabets dokumenter.

Tvisternes baggrund

3. Sagens baggrund, som fremgår af de appellerede domme, kan sammenfattes som følger.

1 – Originalsprog: fransk.
2 – T-91/13, ikke trykt i Sml., herefter »LGE-dommen« (EU:T:2015:609).
3 – T-92/13, ikke trykt i Sml., herefter »Philips-dommen« (EU:T:2015:605).
4 – Ved Domstolens afgørelse af 7.2.2017.

4. Ved den omtvistede afgørelse fastslog Kommissionen, at de største producenter af katodestrålerør (herefter »CRT«) på verdensplan havde overtrådt artikel 101 TEUF og artikel 53 i aftalen om Det Europæiske Økonomiske Samarbejdsområde (EFT 1994, L 1, s. 3) ved at deltage i to særskilte overtrædelser vedrørende dels markedet for katoderør til computerskærme (herefter »CDT«), dels markedet for katoderør til tv (herefter »CPT«).

5. LG Electronics Inc. (herefter »LGE«) er en leverandør af forbrugerelektronik. Koninklijke Philips Electronics NV (herefter »Philips«) er det øverste moderselskab i Philips Group med speciale i elektroniske varer.

6. LGE og Philips producerede CRT indtil den 1. juli 2001. På denne dato overdrog appellanterne deres samlede aktiviteter på CRT-området til en joint venture-virksomhed, LPD-koncernen, som blev ledet af selskabet LG Philips Displays Holding BV.

7. Kommissionen fastslog i den omtvistede afgørelse, at LGE og dets datterselskaber på den ene side, og Philips' datterselskaber på den anden side havde deltaget i karteller vedrørende CDT og CPT indtil overførslen af CRT-aktiviteterne til LPD-koncernen den 1. juli 2001. LGE og Philip blev derfor holdt ansvarlige for de to overtrædelser i denne henseende.

8. Desuden fandt Kommissionen, at appellanterne også som moderselskaber skulle holdes solidarisk ansvarlige for LPD-koncernens deltagelse i kartellerne vedrørende CDT og CPT i perioden mellem den 1. juli 2001 og den 30. januar 2006.

9. Kommissionen fastslog således i den omtvistede afgørelses artikel 1, stk. 1, henholdsvis litra c) og d), at Philips med hensyn til kartellet vedrørende CDT havde deltaget heri i perioden mellem den 28. januar 1997 og den 30. januar 2006, og LGE i perioden mellem den 24. oktober 1996 og den 30. januar 2006. Kommissionen fastslog ligeledes i den omtvistede afgørelses artikel 1, stk. 2, henholdsvis litra f) og g), at Philips med hensyn til kartellet vedrørende CPT havde deltaget heri i perioden mellem den 21. september 1999 og den 30. januar 2006, og LGE i perioden mellem den 3. december 1997 og den 30. januar 2006.

10. Med hensyn til overtrædelsen vedrørende CDT pålagde Kommissionen ved den omtvistede afgørelses artikel 2, stk. 1, henholdsvis litra c)-e), Philips en bøde på 73 185 000 EUR, LGE en bøde på 116 536 000 EUR og begge selskaber en bøde på 69 048 000 EUR in solidum. Med hensyn til overtrædelsen vedrørende CPT pålagde Kommissionen ved den omtvistede afgørelses artikel 2, stk. 2, henholdsvis litra c)-e), Philips en bøde på 240 171 000 EUR, LGE en bøde på 179 061 000 EUR og begge selskaber en bøde på 322 892 000 EUR in solidum.

Sagen for Retten og de appellerede domme

11. Ved stævning indleveret til Rettens Justitskontor henholdsvis den 14. og den 15. februar 2013 anlagde LGE og Philips hver især sag med påstand om annullation af den anfægtede afgørelse, for så vidt som denne vedrørte hver enkelt af dem, eller subsidiært nedsættelse af størrelsen af de bøder, de var blevet pålagt ved den pågældende afgørelse.

12. Til støtte for sit annullationssøgsmål påberåbte LGE sig syv annullationsanbringender. Det første anbringende vedrørte en tilsidesættelse af LGE's ret til forsvar, idet LPD-koncernen blev udelukket fra proceduren. I LGE-dommens præmis 67-91 undersøgte og forkastede Retten det nævnte anbringende som irrelevant og under alle omstændigheder som ugrundet. Retten forkastede ligeledes LGE's øvrige anbringender og frifandt derfor Kommissionen i det hele.

13. Til støtte for sit annullationssøgsmål påberåbte Philips sig otte annullationsanbringender. Det andet anbringende vedrørte en tilsidesættelse af artikel 101 TEUF, artikel 53 i aftalen om Det Europæiske Økonomiske Samarbejdsområde, artikel 27, stk. 1, i forordning nr. 1/2003 [5], retten til forsvar, herunder retten til at blive hørt, og princippet om god forvaltning, idet Kommissionen ikke tilregnede LPD-koncernen ansvaret for de overtrædelser, den blev foreholdt. Retten undersøgte og forkastede dette anbringende i Philips-dommens præmis 74-99. Retten forkastede ligeledes Philips' øvrige anbringender og frifandt derfor Kommissionen i det hele.

Parternes påstande

14. LGE har nedlagt følgende påstande (sag C-588/15 P):

— LGE-dommen ophæves.

— Artikel 1, stk. 1, litra d), artikel 1, stk. 2, litra g), artikel 2, stk. 1, litra d) og e), samt artikel 2, stk. 2, litra d) og e), i den omtvistede afgørelse annulleres.

— De bøder, som LGE er blevet pålagt, nedsættes.

— Kommissionen tilpligtes at betale sagsomkostningerne i begge instanser.

15. Philips har nedlagt følgende påstande (sag C-622/15 P):

— Philips-dommen ophæves.

— Artikel 1, stk. 1, litra c), artikel 1, stk. 2, litra f), artikel 2, stk. 1, litra c) og e), samt artikel 2, stk. 2, litra c) og e), i den omtvistede afgørelse annulleres.

— De bøder, som Philips er blevet pålagt, nedsættes.

— Kommissionen tilpligtes at betale sagsomkostningerne i begge instanser.

16. Kommissionen har nedlagt påstand om, at appellerne forkastes, og at appellanterne tilpligtes at betale sagsomkostningerne.

Bedømmelse

17. LGE og Philips har til støtte for deres appeller fremsat henholdsvis tre og fire anbringender, der er delvist sammenfaldende.

18. I overensstemmelse med Domstolens ønske vil jeg begrænse min bedømmelse til LGE's første appelanbringende og Philips' andet appelanbringende, som begge vedrører en tilsidesættelse af retten til forsvar som følge af det forhold, at klagepunktsmeddelelsen ikke blev tilsendt deres fælles datterselskab, LPD-koncernen.

5 – Rådets forordning af 16.12.2002 om gennemførelse af konkurrencereglerne i traktatens artikel [101] og [102] (EUT 2003, L 1, s. 1).

De appellerede domme

LGE-dommen

19. Med det første anbringende i første instans gjorde LGE gældende, at Kommissionen havde tilsidesat selskabets ret til forsvar ved at undlade at tilsende LPD-koncernen klagepunktsmeddelelsen og den omtvistede afgørelse.

20. Retten undersøgte og forkastede dette anbringende i LGE-dommens præmis 67-91.

21. Efter først at have henvist til retspraksis vedrørende retten til forsvar og pålæggelsen af ansvar på et moderselskab fastslog Retten dels, at Kommissionen ikke kunne foreholdes at have begået nogen uregelmæssighed som følge af, at LPD-koncernen ikke blev tilregnet ansvar for overtrædelsen, og at appellantens argumenter med henblik på at godtgøre en tilsidesættelse af dens ret til forsvar af denne grund var irrelevante (LGE-dommens præmis 68-83).

22. Dels forkastede Retten i LGE-dommens præmis 84-91 dette anbringende som ugrundet som svar på LGE's argument om, at selskabet ikke havde haft mulighed for at forsvare sig, da det ikke havde adgang til LPD-koncernens dokumenter. Retten fastslog i denne forbindelse, at eftersom disse dokumenter ikke var en del af dem, som Kommissionen lagde vægt på i forbindelse med vedtagelsen af den omtvistede afgørelse, kunne LGE ikke gøre gældende, at selskabet blev forhindret i på hensigtsmæssig måde at tilkendegive sit synspunkt vedrørende de dokumenter, som Kommissionen havde lagt til grund (LGE-dommens præmis 85).

23. Endvidere anførte Retten, at appellanten i medfør af den almindelige pligt til at udvise forsigtighed, selv under de omstændigheder, hvorunder joint venture-virksomheden kom under retslig konkursbehandling, var forpligtet til at drage omsorg for at bevare dokumenter i sine forretningsbøger og arkiver, der gør det muligt at eftervise dens aktiviteter, navnlig for at råde over de nødvendige beviser i tilfælde af retsforfølgning eller administrative procedurer (LGE-dommens præmis 86 og 87), og dette til trods for vanskelighederne som følge af den nederlandske konkurslovgivning og den manglende samarbejdsvilje hos kuratoren for LPD-koncernen (LGE-dommens præmis 88 og 89).

24. Endelig præciserede Retten desuden, at selv om Kommissionen ikke formelt havde inddraget LPD-koncernen i den administrative procedure, havde den fremsat begæringer om oplysninger over for denne koncerns forskellige selskaber og gennemført inspektioner i dens forretningslokaler (LGE-dommens præmis 90).

Philips-dommen

25. Med det andet led af det andet anbringende i første instans gjorde Philips gældende, at Kommissionen ved at undlade at inddrage LPD-koncernen i den administrative procedure havde forhindret selskabet i få adgang til de nødvendige oplysninger med henblik på at forsvare sig.

26. Retten undersøgte og forkastede dette anbringende i Philips-dommens præmis 90-99.

27. Efter at have henvist til retspraksis vedrørende retten til forsvar og pålæggelsen af ansvar på et moderselskab fastslog Retten, at Kommissionen ikke begik nogen fejl ved at undlade at pålægge LPD-koncernen ansvar for dens adfærd (Philips-dommens præmis 91-97).

28. Desuden anførte Retten, at Philips i medfør af den almindelige pligt til at udvise forsigtighed, selv under de omstændigheder, hvorunder joint venture-virksomheden kom under retslig konkursbehandling, var forpligtet til at drage omsorg for at bevare dokumenter i sine forretningsbøger og arkiver, der gør det muligt at eftervise dens aktiviteter, navnlig for at råde over de nødvendige beviser i tilfælde af retsforfølgning eller administrative procedurer. Retten præciserede under alle omstændigheder, at det fremgik af sagsakterne, at Kommissionen fremsatte begæringer om oplysninger over for LPD-koncernens forskellige selskaber (Philips-dommens præmis 97).

29. Retten bemærkede desuden, at appellanten med henblik på en nedsættelse for sit samarbejde havde tilsendt Kommissionen oplysninger vedrørende LPD-koncernens deltagelse i kartellet, hvilket betyder, at appellanten rådede over talrige oplysninger i denne forbindelse, som den kunne benytte sig af med henblik på at forsvare sig (Philips-dommens præmis 98).

Parternes argumenter

LGE's argumenter

30. LGE har gjort gældende, at Retten begik en fejl ved at fastslå, at Kommissionen ikke havde tilsidesat selskabets ret til forsvar ved at beslutte, at klagepunktsmeddelelsen ikke skulle fremsendes til LPD-koncernen.

31. For det første har LGE anfægtet forkastelsen af det første anbringende i første instans som irrelevant (LGE-dommens præmis 83). Selskabet har gjort gældende, at den begrundelse, der er redegjort for i den pågældende doms præmis 73-82, vedrører et helt andet spørgsmål, som ikke var blevet rejst for Retten, nemlig om Kommissionen begik en fejl ved at holde LGE ansvarlig for overtrædelsen. Den omstændighed, at Retten fastslog, at Kommissionen kunne pålægge LGE ansvaret, gør efter LGE's opfattelse ikke selskabets anbringende om en tilsidesættelse af retten til forsvar irrelevant.

32. LEG har foreholdt Retten, at den indrømmede Kommissionen en ubegrænset skønsbeføjelse til at afgøre, om en klagepunktsmeddelelse skal rettes til moderselskabet eller til datterselskabet.

33. Under visse omstændigheder såsom dem, der gør sig gældende i denne sag, afgrænses udøvelsen af denne skønsbeføjelse efter LGE's opfattelse af overholdelsen af retten til forsvar. Det fremgår af dommen i sagen Kommissionen mod Tomkins [6], at hvis datterselskabet fremfører diskulperende beviser om dets registre eller samtaler med medarbejdere, er disse beviser automatisk til gavn for moderselskabet. Et moderselskabs egnethed til at udøve sin ret til forsvar afhænger derfor af datterselskabets inddragelse i proceduren.

34. LGE har anført, at hvis LPD-koncernen i denne sag var blevet anmodet om at forsvare sig og havde formået at fremføre diskulperende beviser, ville den som følge heraf automatisk have haft gavn heraf. LGE har således under henvisning til dommen i sagen Solvay mod Kommissionen [7] gjort gældende, at det ikke kan udelukkes, at selskabet, såfremt Kommissionen havde tilsendt det klagepunktsmeddelelsen, kunne have fremlagt nyttige beviser til sit forsvar.

6 – Dom af 22.1.2013 (C-286/11 P, EU:C:2013:29, præmis 39).

7 – Dom af 25.10.2011 (C-109/10 P, EU:C:2011:686, præmis 62).

35. Den praksis, der består i at henvende sig til såvel datterselskabet som moderselskabet, fremgår i øvrigt af Kommissionens procedurevejledning for anvendelse af artikel 101 TEUF og 102 TEUF[8]. Den omstændighed, at Kommissionen fremsendte spørgeskemaer til LPD-koncernen, er uden betydning, eftersom spørgeskemaer som kilde til diskulperende beviser ikke kan sidestilles med en klagepunktsmeddelelse. En part bør være bekendt med klagepunkterne for fuldt ud at kunne udøve sin ret til forsvar.

36. For det andet har LGE anfægtet den begrundelse, der i LGE-dommen er anført til støtte for at forkaste selskabets anbringende.

37. Den omstændighed, at LGE kunne fremsætte bemærkninger til de beviser, som Kommissionen lagde til grund, og den omstændighed, at Kommissionen indhentede oplysninger fra LPD-koncernen, er efter LGE's opfattelse ikke tilstrækkeligt til at sikre, at selskabets ret til forsvar er blevet overholdt. Desuden har LGE kritiseret Rettens bemærkning om, at selskabet var forpligtet til at drage omsorg for at bevare dokumenter i sine forretningsbøger og arkiver, der gør det muligt at eftervise dets aktiviteter (LGE-dommens præmis 86). Denne pligt vedrører de tilfælde, hvor moderselskabet overdrager et datterselskab til tredjemand og rent faktisk ved kontrakt har kunnet sikre sig løbende adgang til dokumenterne. LGE har oplyst, at selskabet mistede kontrollen over sit datterselskab på grund af sidstnævntes konkurs, idet kuratoren ikke var forpligtet til at give LGE løbende adgang til dokumenterne.

Philips' anbringender

38. Philips har gjort gældende, at Retten begik en retlig fejl, da den fastslog, at Kommissionen ikke begik nogen procedurefejl ved at undlade at tilsende LPD-koncernen klagepunktsmeddelelsen (Philips-dommens præmis 75-82).

39. Philips har ikke bestridt, at Kommissionen har mulighed for at holde et moderselskab, som har udøvet en afgørende indflydelse på et datterselskabs adfærd, ansvarligt for overtrædelsen. Selskabet har bemærket, at dette ikke løser spørgsmålet om, hvorvidt Kommissionen er forpligtet til at inddrage de to enheder i den administrative procedure. Philips har gjort gældende, at selskabets ansvar i denne sag »udelukkende er afledt af« dets datterselskabs ansvar, og at dets ansvar i mangel af enhver direkte tilregnelse for LPD-koncernen »overstiger« det pågældende datterselskabs ansvar som omhandlet i dommen i sagen Total mod Kommissionen[9].

40. Philips har anført, at selskabets datterselskab ikke længere var en del af den samme virksomhed under den administrative procedure, da datterselskabet havde været underlagt en kurators kontrol siden den 30. januar 2006. Philips har gjort gældende, at selskabet som følge af den omstændighed, at dets datterselskab ikke blev inddraget i den administrative procedure og navnlig ikke modtog klagepunktsmeddelelsen, hverken fik mulighed for eller var forpligtet til at forsvare sig mod Kommissionens anbringender. Desuden var kun kuratoren for LPD-koncernen i besiddelse af dokumentationen vedrørende koncernens aktiviteter og havde adgang til de relevante medarbejdere. I betragtning af dets datterselskabs konkurs har Philips gjort gældende, at det var umuligt for selskabet at sikre sig adgang til denne dokumentation for at råde over de nødvendige beviser til at kunne forsvare sig.

8 – Manual of procedure for the application of Articles 101 TFUE and 102 TFEU, 2012. Jf. http://ec.europa.eu/competition/antitrust/information_en.html (herefter »Kommissionens procedurevejledning«).

9 – Dom af 17.9.2015 (C-597/13 P, EU:C:2015:613, præmis 35 og 38).

41. Kommissionen burde efter Philips' opfattelse have taget hensyn til den omstændighed, at selskabet havde mistet kontrollen over sit datterselskab og ikke længere havde adgang til LPD-koncernens dokumentation. Philips har gjort gældende, at såfremt Kommissionen havde inddraget LPD-koncernen i den administrative procedure, ville sidstnævnte have været i stand til at forsvare sig og således ligeledes have været i bedre stand til at forsvare sig. Kommissionens beslutning om ikke at inddrage LPD-koncernen i den administrative procedure fratog derfor den fulde virkning af Philips' ret til forsvar.

Kommissionens argumenter

42. Kommissionen har gjort gældende, at de pågældende anbringender bør afvises, idet de er rettet mod vurderinger af de faktiske omstændigheder, og at de under alle omstændigheder er ugrundede.

43. Kommissionen har anført, at den ifølge fast retspraksis [10] har mulighed for at pålægge den ene eller den anden af disse enheder, moderselskabet og datterselskabet, som udgør en virksomhed, en bøde. Appellanterne har efter Kommissionens opfattelse med urette gjort gældende, at moderselskabet automatisk har gavn af enhver nedsættelse af datterselskabets ansvar. Der er ikke nogen begrundelse for at nedsætte et moderselskabs ansvar i tilfælde af proceduremæssige uregelmæssigheder, som påvirker datterselskabets rettigheder, f.eks. i mangel af en klagepunktsmeddelelse, som meddeles datterselskabet på behørig vis.

44. Kommissionen har endvidere gjort gældende, at det resultat, som Domstolen nåede frem til i dommen i sagen Solvay mod Kommissionen [11], ikke kan overføres på det foreliggende tilfælde. Den har anført, at denne dom vedrører aktindsigt i Kommissionens sagsakter og ikke kan påberåbes til støtte for det synspunkt, at Kommissionen bør sikre adgang til oplysninger, som den ikke er i besiddelse af. I nærværende sag indhentede Kommissionen relevante oplysninger fra LPD-koncernen ved at tilsende den et spørgeskema og gennemføre en inspektion. LGE fik adgang til disse forhold i forbindelse med sit forsvar. Kommissionen er ikke forpligtet til at sikre, at andre selskaber end det sagsøgte tilskyndes til at fremlægge diskulperende beviser. Over for LGE's argument vedrørende Kommissionens procedurevejledning har sidstnævnte angivet, at denne vejledning ikke er bindende og kan tilpasses behovet i det enkelte tilfælde, således at en fravigelse af den procedure, der følges i forhold til vejledningen, ikke er tilstrækkelig til at godtgøre en retlig fejl.

45. Efter Kommissionens opfattelse fortolkede Retten ikke moderselskabernes pligt til at udvise forsigtighed med hensyn til opretholdelsen af adgangen til datterselskabernes dokumentation som at udgøre en absolut forpligtelse. Retten undersøgte i stedet sagens faktiske omstændigheder og anførte, at LGE og Philips havde haft tætte forbindelser til LPD-koncernen i hele overtrædelsesperioden og derfor kunne have bevaret relevante oplysninger i deres respektive arkiver eller på anden måde.

Vurdering

Om rækkevidden af appelanbringenderne

46. Betingelserne for, at et moderselskab kan holdes ansvarligt på grund af dets datterselskabs deltagelse i et kartel, har været genstand for en helt fast retspraksis.

10 – Dom af 3.3.2011, Siemens og VA Tech Transmission & Distribution mod Kommissionen (T-122/07-T-124/07, EU:T:2011:70, præmis 151), og af 27.6.2012, Bolloré mod Kommissionen (T-372/10, EU:T:2012:325, præmis 50).

11 – Dom af 25.10.2011, Solvay mod Kommissionen (C-109/10 P, EU:C:2011:686, præmis 62).

47. Det skal påpeges, at EU-konkurrenceretten vedrører virksomheders aktiviteter, dvs. økonomiske enheder, der juridisk set kan udgøres af flere fysiske eller juridiske personer. Når en sådan økonomisk enhed overtræder konkurrencereglerne, påhviler det den ifølge princippet om personligt ansvar at stå til regnskab for overtrædelsen. Overtrædelsen skal dernæst utvetydigt henføres til en juridisk person, som er adressat for klagepunktsmeddelelsen og for Kommissionens afgørelse [12].

48. I henhold til Domstolens faste praksis kan et moderselskab tilregnes adfærd udvist af et datterselskab, når datterselskabet ikke frit bestemmer sin adfærd på markedet. Da moderselskabet og datterselskabet i en sådan situation udgør en virksomhed i artikel 101 TEUF's forstand, kan Kommissionen udstede en afgørelse til moderselskabet, uden at der kræves en konstatering af, at sidstnævnte var direkte impliceret i overtrædelsen [13].

49. Indtil for nylig gav dette emne ikke desto mindre fortsat anledning til forskellige synspunkter om selve kernen i den ordning, som giver mulighed for at holde et moderselskab, der ikke har deltaget i overtrædelsen, ansvarligt [14]. Domstolen har således for det første fastslået, at det pågældende moderselskab i det omhandlede tilfælde »ansås […] for selv at have begået« overtrædelsen af de EU-retlige konkurrenceregler [15]. For det andet har Domstolen fastslået, at moderselskabets ansvar »udelukkende er afledt af« dets datterselskabs ansvar [16].

50. Domstolen har i en dom for nylig præciseret, at det moderselskab, der tilregnes sit datterselskabs ulovlige adfærd, individuelt pålægges en sanktion for overtrædelse af EU-konkurrencereglerne, som det selv anses for at have begået på grund af den afgørende indflydelse, som det udøvede på datterselskabet, og som gjorde det muligt for det at bestemme sidstnævntes adfærd på markedet [17]. I et tilfælde, hvor baggrunden for moderselskabets ansvar er datterselskabets ulovlige adfærd, anses den konkurrencebegrænsende adfærd således for at være blevet udvist af dette moderselskab selv, eftersom dette selskab udgjorde en økonomisk enhed med sit datterselskab [18].

51. Det bemærkes, at de foreliggende appeller ganske vist vedrører en lignende problematik, men ud fra en langt mere snæver synsvinkel, der vedrører et moderselskabs effektive udøvelse af retten til forsvar i et tilfælde, hvor dette moderselskab under den administrative procedure ikke længere har kontrollen over sit tidligere datterselskab.

52. Ved de foreliggende appeller har de appellerende moderselskaber således ikke anfægtet pålæggelsen af ansvaret som følge af deres fælles datterselskab, LPD-koncernens, ulovlige handlinger. De af appellanterne fremsatte anbringender vedrører i de to appeller en tilsidesættelse af princippet om overholdelse af retten til forsvar, som følger af det forhold, at Kommissionen ikke tilsendte LPD-koncernen klagepunktsmeddelelsen, og at eventuelle diskulperende forhold, som datterselskabet kunne have fremført inden for rammerne af sit eget forsvar, følgelig ikke kunne være til gavn for moderselskabet [19].

12 – Jf. dom af 10.9.2009, Akzo Nobel m.fl. mod Kommissionen (C-97/08 P, EU:C:2009:536, præmis 54-57 og den deri nævnte retspraksis).

13 – Jf. dom af 10.9.2009, Akzo Nobel m.fl. mod Kommissionen (C-97/08 P, EU:C:2009:536, præmis 58 og 59), og af 16.6.2016, Evonik Degussa og AlzChem mod Kommissionen (C-155/14 P, EU:C:2016:446, præmis 27).

14 – Jf. generaladvokat Wahls forslag til afgørelse Akzo Nobel m.fl. mod Kommissionen (C-516/15 P, EU:C:2016:1004, punkt 52-69).

15 – Dom af 26.11.2013, Kendrion mod Kommissionen (C-50/12 P, EU:C:2013:771, præmis 55), og af 10.4.2014, Kommissionen m.fl. mod Siemens Österreich m.fl. (C-231/11 P-C-233/11 P, EU:C:2014:256, præmis 47).

16 – Dom af 22.1.2013, Kommissionen mod Tomkins (C-286/11 P, EU:C:2013:29, præmis 37, 39, 43 og 49), og af 17.9.2015, Total mod Kommissionen (C-597/13 P, EU:C:2015:613, præmis 38).

17 – Dom af 27.4.2017, Akzo Nobel m.fl. mod Kommissionen (C-516/15 P, EU:C:2017:314, præmis 56 og den deri nævnte retspraksis).

18 – Jf. i denne retning dom af 27.4.2017, Akzo Nobel m.fl. mod Kommissionen (C-516/15 P, EU:C:2017:314, præmis 72 og 73).

19 – LGE har navnlig i replikken påpeget, at den ikke foreholder Kommissionen at have begået en uregelmæssighed ved ikke at pålægge LGE's datterselskab ansvaret, men foreholder den at have tilsidesat LGE's ret til forsvar ved ikke at tilsende det pågældende datterselskab klagepunktsmeddelelsen.

Om den påståede tilsidesættelse af retten til forsvar

53. I henhold til Domstolens faste praksis, som Retten har anvendt i denne sag [20], udgør overholdelsen af retten til forsvar ved gennemførelsen af administrative procedurer på området for konkurrencepolitikken et generelt EU-retligt princip [21].

54. Overholdelsen af retten til forsvar indebærer således, at den pågældende person under den administrative procedure gives lejlighed til at ytre sig dels om, hvorvidt de fremførte faktiske forhold og andre omstændigheder faktisk foreligger, og hvilken betydning de har, dels om de dokumenter, som Kommissionen påberåber sig til støtte for den påståede overtrædelse [22].

55. De foreliggende appeller rejser spørgsmålet om, hvorvidt disse krav er overholdt i forhold til et moderselskab i et tilfælde, hvor Kommissionen beslutter sig for ikke at tilsende det datterselskab, som har deltaget i kartellet, klagepunktsmeddelelsen, selv om dette datterselskab er gået konkurs, således at de dokumenter, som det råder over, ikke længere er tilgængelige for moderselskabet.

56. Det bemærkes, at den i artikel 27, stk. 1, i forordning nr. 1/2003 [23] omhandlede klagepunktsmeddelelse udgør en væsentlig processuel garanti, som anvender princippet om overholdelse af retten til forsvar, idet den giver adressaten mulighed for effektivt at gøre sine argumenter gældende under den procedure, der er indledt mod den [24]. Klagepunktsmeddelelsen skal utvetydigt henføres til en fysisk eller juridisk person, der vil kunne blive pålagt en bøde, og skal være stilet til denne person, idet det angives, i hvilken egenskab denne person foreholdes de påståede faktiske omstændigheder [25].

57. Klagepunktsmeddelelsen har således til formål at give hver juridisk person, der er berørt af den administrative procedure på konkurrenceområdet, mulighed for en individuel udøvelse af retten til forsvar.

58. Overholdelsen af denne processuelle garanti i forhold til et moderselskab, der har modtaget en klagepunktsmeddelelse, kan derfor ikke bringes i fare alene som følge af, at klagepunktsmeddelelsen ikke blev tilsendt en anden juridisk person, nemlig det datterselskab, der direkte deltog i overtrædelsen.

59. Denne betragtning gælder efter min opfattelse fortsat på trods af den omstændighed, at eventuelle diskulperende forhold, der er fremlagt af datterselskabet i dets klagepunktsmeddelelse, kan være til gavn for moderselskabet.

20 – Jf. LGE-dommens præmis 68-70 og Philips-dommens præmis 91-93.

21 – Dom af 13.2.1979, Hofmann-La Roche mod Kommissionen (85/76, EU:C:1979:36, præmis 9). Jf. ligeledes dom af 3.9.2009, Prym og Prym Consumer mod Kommissionen (C-534/07 P, EU:C:2009:505, præmis 26 og den deri nævnte retspraksis).

22 – Jf. dom af 9.7.2009, Archer Daniels Midland mod Kommissionen (C-511/06 P, EU:C:2009:433, præmis 88 og den deri nævnte retspraksis).

23 – Det fremgår af denne bestemmelse, at Kommissionen, før den bl.a. træffer en afgørelse om overtrædelse, giver de personer, der er omfattet af proceduren, lejlighed til at udtale sig om Kommissionens klagepunkter.

24 – Dom af 3.9.2009, Papierfabrik August Koehler m.fl. mod Kommissionen (C-322/07 P, C-327/07 P og C-338/07 P, EU:C:2009:500, præmis 38 og 39), og af 10.9.2009, Akzo Nobel m.fl. mod Kommissionen (C-97/08 P, EU:C:2009:536, præmis 57).

25 – Dom af 10.9.2009, Akzo Nobel m.fl. mod Kommissionen (C-97/08 P, EU:C:2009:536, præmis 57). Dette krav er ligeledes nærmere forklaret i Kommissionens procedurevejledning for anvendelse af artikel 101 TEUF og 102 TEUF (punkt 5(1), s. 116)), som appellanterne har henvist til: »While the subject of the competition rules is an "undertaking", each legal entity that may be liable for the infringement within the undertakings must individually receive, as an addressee, [a Statement of Objections] […] It is therefore important to make sure that the [Statement of Objections] is addressed to all possible legal entities (parent companies and subsidiaries) that may be held jointly and severally liable for the infringement […] The final decision cannot be addressed to legal entities which, although they may be considered to be responsible for the infringements, were not an addressee of the [Statement of Objections].«

60. Også under hensyntagen til den særlige situation, hvor den samme overtrædelse kan tilregnes flere juridiske personer, der udgør den samme økonomiske enhed, mener jeg ikke, at det forhold, at en juridisk person holdes ansvarlig, kan betragtes som et udtryk for et middel, hvorved andre juridiske personer, der selv udøver deres ret til forsvar, kan forsvare sig.

61. Som det fremgår af artikel 27, stk. 1, i forordning nr. 1/2003, udgør fremsendelsen af klagepunktsmeddelelsen et obligatorisk proceduremæssigt krav med henblik på at sikre, at adressaten for en afgørelse, hvori der konstateres en overtrædelse, kan udøve sin ret til forsvar [26]. For så vidt som Kommissionen imidlertid lovligt beslutter ikke at pålægge datterselskabet ansvar – hvilket ikke er blevet anfægtet i forbindelse med de foreliggende appeller [27] – kan den således ikke være forpligtet til at fremsende en klagepunktsmeddelelse til dette datterselskab.

62. Det følger heraf, som Retten med føje fastslog i nærværende sag (LGE-dommens præmis 83 og Philips-dommens præmis 97, første punktum), at den omstændighed, at datterselskabet ikke formelt blev tilregnet ansvar for overtrædelsen, og at klagepunktsmeddelelsen ikke blev fremsendt til dette datterselskab, ikke udgør en uregelmæssighed, der kan have negativ indvirkning på denne koncerns moderselskabers ret til forsvar.

63. Appellanterne har ikke desto mindre gjort gældende, at det forholder sig anderledes, såfremt dokumentationen hos det datterselskab, der direkte deltog i overtrædelsen, ikke længere er tilgængelig for dets moderselskaber. Appellanterne har i denne forbindelse gjort gældende, at tilsidesættelsen af retten til forsvar i et sådant tilfælde følger af den omstændighed, at eventuelle diskulperende forhold, der er fremlagt af datterselskabet, ikke kunne være til nogen gavn for dem.

64. Dette argument finder jeg ikke overbevisende.

65. Appellanterne har efter min opfattelse ved at påberåbe sig bl.a. dommen i sagen Solvay mod Kommissionen [28] med urette henvist til Domstolens praksis om fremlæggelse af diskulperende forhold.

66. Denne retspraksis [29] vedrører aktindsigt i diskulperende forhold i Kommissionens sagsakter. Appellanternes argument inden for rammerne af nærværende appeller vedrører imidlertid ikke aktindsigt i Kommissionens sagsakter, eller i øvrigt i andre af Kommissionen indhentede oplysninger under den administrative procedure [30], men aktindsigt i de forhold, som Kommissionen potentielt kunne have haft til rådighed, såfremt LPD-koncernen havde indgivet dem.

67. Det bemærkes, at konkurrenceretlige sager fastsætter metoder for Kommissionens bevisoptagelse og regler om aktindsigt, som giver de berørte parter mulighed for at få kendskab til forholdene i Kommissionens besiddelse [31].

26 – Jf. i denne retning dom af 7.6.1983, Musique Diffusion française m.fl. mod Kommissionen (100/80-103/80, EU:C:1983:158, præmis 10), og af 3.9.2009, Papierfabrik August Koehler m.fl. mod Kommissionen (C-322/07 P, C-327/07 P og C-338/07 P, EU:C:2009:500, præmis 36).

27 – Jf. punkt 52 i dette forslag til afgørelse.

28 – Dom af 25.10.2011 (C-109/10 P, EU:C:2011:686, præmis 62 og 64 og den deri nævnte retspraksis). Ifølge denne retspraksis er det i tilfælde af en manglende fremlæggelse af et diskulperende dokument tilstrækkeligt til at fastslå, at der foreligger tilsidesættelse af retten til forsvar, at den berørte person påviser, at den kunne have anvendt de pågældende diskulperende dokumenter til sit forsvar.

29 – Dom af 25.10.2011, Solvay mod Kommissionen (C-109/10 P, EU:C:2011:686), vedrørte de manglende dokumenter i Kommissionens sagsakter, hvortil Solvay ikke havde haft adgang, og som – hvilket Kommissionen selv havde erkendt – kunne indeholde oplysninger, der kunne være relevante for forsvaret.

30 – Jf. for så vidt angår de eventuelle diskulperende forhold, som er indeholdt i svarene på klagepunktsmeddelelsen til andre parter, der er berørt af den samme procedure, dom af 16.6.2011, Solvay mod Kommissionen (T-186/06, EU:T:2011:276, præmis 225), og af 16.6.2011, Bavaria mod Kommissionen (T-235/07, EU:T:2011:283, præmis 119 og 249-251).

31 – Henholdsvis artikel 18-21 og artikel 27, stk. 2, i forordning nr. 1/2003.

68. I denne sag, således som det fremgår af LGE-dommens præmis 92 og Philips-dommens præmis 97, fremsatte Kommissionen begæringer om oplysninger over for LPD-koncernens forskellige selskaber og gennemførte inspektioner i denne koncerns forretningslokaler. Hvis appellanterne under disse omstændigheder havde anset Kommissionens undersøgelsesforanstaltninger over for LPD-koncernen for at være utilstrækkelige, burde de have taget initiativ til at anmode Kommissionen om at træffe andre passende foranstaltninger med henblik på at indsamle relevante oplysninger i denne koncerns besiddelse.

69. Henset til de ovenstående betragtninger var det derfor med føje, at Retten af de i LGE-dommens præmis 68-83 og i Philips-dommens præmis 91-97 anførte grunde forkastede argumentet fremsat af hver af appellanterne, hvorefter Kommissionen tilsidesatte deres ret til forsvar ved at undlade at tilsende LPD-koncernen klagepunktsmeddelelsen.

70. Selv om man kunne være i tvivl om spørgsmålet om, hvorvidt den i LGE-dommens præmis 68-83 og i Philips-dommens præmis 91-97 anførte begrundelse giver et fuldstændigt svar på appellanternes argumenter i første instans og på spørgsmålet om, hvorvidt Retten i LGE-dommens præmis 83 med føje forkastede anbringendet i første instans ikke som ugrundet, men som irrelevant, kan et sådant eventuelt klagepunkt, som vedrører begrundelsen for de appellerede domme, ikke føre til, at disse domme skal ophæves, eftersom en forkastelse af de pågældende anbringender af de ovenstående grunde under alle omstændigheder kan anses for at være korrekt [32].

71. Hvad endelig angår appellanternes argumenter vedrørende de appellerede dommes begrundelser, hvori der hævdes en forpligtelse for enhver virksomhed til at drage omsorg for at bevare den dokumentation, der gør det muligt at eftervise dens aktiviteter (LGE-dommens præmis 86-89 og Philips-dommens præmis 97), bemærkes, som det fremgår af Rettens brug af udtrykkene »under alle omstændigheder« og »desuden« i de foregående præmisser, at disse klagepunkter er rettet mod overflødige præmisser i de appellerede domme og følgelig irrelevante.

Forslag til afgørelse På baggrund af det ovenstående foreslår jeg Domstolen at forkaste det første anbringende i LG Electronics Inc.'s appel til prøvelse af Rettens dom af 9. september 2015, LG Electronics mod Kommissionen (T-91/13, ikke trykt i Sml., EU:T:2015:609), og det andet anbringende i Koninklijke Philips Electronics NV's appel til prøvelse af Rettens dom af 9. september 2015, Philips mod Kommissionen (T-92/13, ikke trykt i Sml., EU:T:2015:605).

32 – Jf. punkt 58-69 i dette forslag til afgørelse samt dom af 2.4.1998, Kommissionen mod Sytraval og Brink's France (C-367/95 P, EU:C:1998:154, præmis 47), og af 30.9.2003, Biret International mod Rådet (C-93/02 P, EU:C:2003:517, præmis 60).